

חצי עבד חצי בן חורין בראייה (חגיגה ב', ד')

גליון 331

איתא במתניתין בריש מס' חגיגה הכל חייבין בראייה חוץ מחרש שוטה וקטן וכו'. ובגמ', הכל לאתווי מאי. לאתווי מי שחציו עבד וחציו בן חורין. ולרבינא דאמר מי שחציו עבד וחציו בן חורין פטור מן הראייה הכל לאתווי מאי וכו'. ואיבעית אימא לעולם כדאמרי' מעיקרא ודקא קשיא לך הא דרבינא לא קשיא כאן כמשנה ראשונה כאן כמשנה אחרונה, דתנן מי שחציו עבד וחציו בן חורין עובד את רבו יום אחד ואת עצמו יום אחד דברי בית הלל. אמרו להם בית שמאי (עמ' ב') תקנתם את רבו ואת עצמו לא תקנתם וכו' אלא מפני תיקון העולם כופין את רבו ועושה אותו בן חורין וכו' וחזרו ב"ה להורות כדברי ב"ש.

בדף ד' ע"א עבדים מנלן (שפטורים), אמר רב הונא אמר קרא אל פני האדון ד', מי שאין לו אלא אדון אחד, יצא זה שיש לו אדון אחר. הא למה לי קרא, הרי עבד דינו כאשה שפטורה מן העלייה. אמר רבינא לא נצרכה אלא למי שחציו עבד וחציו בן חורין. דיקא נמי דקתני נשים ועבדים שאינן משוחררין, ואם הכוונה לעבד ממש למה אמרו שאינן משוחררין אלא ללמד שאינן משוחררין לגמרי, שהוא חצי עבד, שבכל זאת פטור כי יש לו אדון אחר.

וכתב שם רש"י (בד"ה לא נצרכה) מיהו למשנה אחרונה הואיל ובידינו לכוף את רבו חייב דאין לו אלא אדון אחד.

וכן ביאר בדף ב' ע"א (בד"ה משנה ראשונה) קודם שחזרו ב"ה להורות כדברי ב"ש סיפא דמתניתין דקתני חוץ מן העבדים שאינן משוחררים דאוקמא רבינא (בדף ד') במי שחציו עבד וחציו בן חורין דפטור נשנית קודם שחזרו ב"ה אבל לאחר שהודו לב"ש שיש על ב"ד לכוף את אדונו לשחררו והוה ליה כאילו משוחרר כבר וחייב, ומשנה שנשנית לא זזה ממקומה.

לפי רש"י יוצא שהרישא של המשנה הכל חייבין בראייה בא לרבות חצי עבד, שחייב בראייה כי אין לו אלא אדון אחד. ומה שמבואר בסיפא של המשנה ועבדים שאינם משוחררים דהיינו חצי עבד שפטור היינו לפי משנה ראשונה, ומשנה שנשנית לא זזה ממקומה אע"פ שלמסקנה חזרו בהם ב"ה ולמעשה חצי עבד חייב. הרישא היא למשנה אחרונה והסיפא למשנה ראשונה.

ובמאירי תמה על פירושו היאך אפשר דתחילת המשנה ר"ל הכל וכו' לאתווי חציו עבד אתיא כמשנה אחרונה וסוף המשנה ר"ל חוץ מעבדים שפירשנוהו בחציו עבד וכו' אתיא כמשנה ראשונה.

ועכ"פ יוצא לפי רש"י למעשה דחצי עבד וחציו בן חורין חייב בראייה כי למעשה הוא נחשב כמי שאין לו אלא אדון אחד.

אבל הרמב"ם (ריש פ"ב חגיגה) פסק מי שחציו עבד וחציו בן חורין פטור מפני צד עבדות שבו. והשיג עליו הראב"ד א"א הא דלא כהלכתא דהיא כמשנה ראשונה. והיינו דנקט הראב"ד כמו שלמד רש"י בסוגיין שלמסקנה, לפי משנה אחרונה חצי עבד חייב. והרמב"ם שפסק שפטור צ"ע.

ובפ"י רבינו אברהם מן ההר (דף ד') כתב דס"ל להרמב"ם דבין למשנה ראשונה בין למשנה אחרונה חצי עבד פטור מן הראייה, דסוף סוף יש לו אדון. והא דתירצה הגמ' בדף ב' כאן כמשנה ראשונה כאן כמשנה אחרונה אין כוונת הגמ' דלפי משנה אחרונה חייב חצי עבד בראייה דהא עדיין יש לו אדון אחר אלא המשנה ברישא (הכל חייבין בראייה) באה להורות שיבוא זמן שהחצי עבד יהיה חייב בראייה כי כופין את רבו לשחררו אבל כל זמן שלא שיחררו באמת פטור. ולא קשה על הרמב"ם שנקט למעשה שחצי עבד פטור.

ולפי דרכו של רבינו אברהם מן ההר גם הרמב"ם למד כרש"י שהרישא של המשנה היא המשנה אחרונה. רק דס"ל שלדינא אין הבדל בין משנה ראשונה לאחרונה דלשניהם חצי עבד פטור. אלא שהמשנה ריבתה ברישא שיבוא זמן שהחצי עבד יהיה חייב דהא כופין לשחררו.

אמנם בפירוש המשניות להרמב"ם כתב וז"ל ואמרו הכל חייבין בראייה להביא מי שחציו עבד וחציו בן חורין. וכבר הודעתך כי חזר מזה הדעת והדין אצלנו שלא נניח אדם חציו עבד וחציו בן חורין שלא יגמור פדיונו, עכ"ל.

מבואר ברמב"ם בפירושו למשנה דבתחילה דהיינו לפי משנה ראשונה הכל חייבין בראייה בא לרבות חצי עבד לחייבו. והיתה חזרה מזה, דהיינו למשנה אחרונה שכופין את רבו לשחררו. ודינו השתנה, ולמסקנה פטור מן הראייה. ולפי רבינו אברהם מן ההר לא היתה חזרה מהרישא אלא אדרבה הרישא היא המסקנה, שבאה להורות שכשישחררו אותו יהיה חייב אבל כל זמן שלא השתחרר פטור כמו למשנה ראשונה.

הלחם משנה הביא בשם ר"א בנו של הרמב"ם דהרמב"ם ס"ל שמן התורה חצי עבד פטור מן הראייה רק שלפי משנה ראשונה חכמים תיקנו לחייבו בראייה אבל למשנה אחרונה שכופין לשחררו לא עשו לו תקנה לחייבו (שמא יהיה זה גורם לעיכוב שחרורו, שיראה שהוא חייב כמו בן חורין) ושבקנין ליה אדין תורה.

לפי מהלך זה החיוב של חצי עבד למשנה ראשונה הוא מדרבנן, ולמשנה אחרונה ביטלו תקנה זו, ולכן פסק הרמב"ם שפטור.

והלח"מ הקשה על זה כמה קושיות, ואחת מהן היא למה תיקנו שיהיה חייב אם הוא פטור, והרי זה חולין בעזרה. עיי"ש באריכות.

ובמהר"י קורקוס כתב דלמשנה ראשונה שעובד את עצמו יום אחד (ואת רבו יום אחד) הרי הוא באותו יום כבן חורין גמור ואין שם באותו יום צד עבדות. ואין לו באותו יום אלא אדון אחד. אבל למשנה אחרונה שכופין את רבו לשחררו אין כאן חילוק בין יום ליום, ובכל יום יש בו צד עבדות, ויש עליו אדון אחר ולכן הוא פטור.

וכן כתב המאירי בשם גדולי נרבונאה שלמשנה ראשונה הואיל ועובד את עצמו יום אחד הרי אותו היום הוא של עצמו לגמרי ודנו אותו על פי אותם הימים כמשוחרר לגמרי. אבל למשנה אחרונה הואיל ובגט שחרור הוא תלוי כל זמן שלא נעשה דנין אותו בו כעבד. ואע"פ שכל זמן שלא נעשה מיהא הרי על כרחו עובד את רבו יום אחד שמא אינו כך אלא שעובד בכלבול ובלא סדר.

לפי מהלך זה למד הרמב"ם שלמשנה ראשונה שיש חלוקה ברורה בעבד, אז נחשב חציו כבן חורין וחייב באותם ימים שלו בראייה אבל למשנה אחרונה שכופין לשחררו, כבר אינו בן חורין בימים מסוימים אלא חצי עבד חצי בן חורין שעומד להשתחרר ועד שמשתחרר הו"ל אדם שיש עליו אדון אחר.

ולפי ביאור זה ברמב"ם יוצא שלמשנה ראשונה שעובד את רבו יום אחד ועובד את עצמו יום אחד, נחשב ביום של עצמו כאדם שיש לו רק אדון אחד. ודנו בזה האחרונים האם הגוף שלו ממש חלוק וביום של עצמו לא הוי עבד כלל (לגבי ממונות) או שא"א לחלק גופו ממש, ובעצם כולו חצי עבד וחצי בן חורין רק שיש הסכם בשותפות מבחינה ממונית שהימים יתחלקו ביניהם, דהוי חלוקה בפירות ולא בגופו (קצות החושן סי' קע"א סק"א, קה"י בסי' א' וב' ועוד). ובדעת הרשב"א (ב"ב י"ג) הוכיח ר' אלחנן (שיעורי רבי אלחנן ב"ב סי' ז') דס"ל דהוי חלוקת הגוף ממש עכ"פ לגבי ממונות, וא"כ ייצא שהרמב"ם למד כהרשב"א, ולכן לפי המשנה ראשונה ביום של עצמו חייב בראייה. אבל רש"י למד שחצי עבד אפי' שעובד את עצמו יום אחד אינו נחשב שאין לו אדון אחר דאין זה אלא חלוקה בפירות כי לאדון יש חצי בעלות בכל העבד, וגם ביום שעובד את עצמו נחשב עבדו.

ולפי משנה אחרונה דרש"י נקט דחייב בראייה היינו שלמד שהיות וכופין אותו לשחררו אינו נחשב שיש לו אדון יותר, ואילו הרמב"ם למד שכל זמן שלא שחררו אותו למעשה יש לו אדון ולכן הוא פטור מן הראייה. ודנו בזה האחרונים מה דין העבד למעשה לפי משנה אחרונה כל זמן שלא שיחררו, האם הפקיעו את השעבוד לגמרי ואינו עובדו או שממשיך לעבוד יום לעצמו ויום לרבו או שעובד בכלבול ובלי סדר מסוים. ולכאורה לשיטת רש"י הוי כמעוכב גט שחרור שאינו עובד, ומחכה שרבו ישחררו. בערכין ב' ע"ב כתב רש"י שאין רשות רבו עליו, וכמו שהביאו התוס' (בדף ד' ע"א בד"ה לא נצרכה) דבגיטין מ"ב דימו מעוכב גט שחרור לחצי עבד שכופין לשחררו. ובמאירי כתב שממשיך לעבוד את רבו בכלבול ובלא סדר.